

## QARAQALPAQ TILINDE “ERKEK” KONSEPTOSFERASINIŃ KONTEKSTLERDE QOLLANILIWI

*Kurbanbaeva Dilafruz Muxanovna  
inglis tili hám ádebiyati kafedrası assistent oqıtıwshısı,  
Nókis Pedagogikalıq institutı*

Búgini kúnde antroposentik baǵdarlarda gúzetiwler alıp barıw zamanagóy til biliminiń tiykarǵı máseleleriniń birine aylandı. Antroposentik analiz kórinisleri, tiykarınan tekst izertlewine baǵishlangan islerde kózge kórinedi. Dúnya til biliminiń lingvopragmatika, lingvokutorologiya, kognitiv til bilimi, psixolinvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika, diskurs talqılaw kibi baǵdarlarda shaxs faktori izertlew obektiniń orayına aylandı. Bul tarawlardıń júzege keliwinde pände insandı jánede tereńirek úyreniw hámde lingvistikalıq iskerligin shaxs faktori menen birgelikte jarıtıw xáreketleri menen baylanıslı ekenligin kóriwge boladı.

Bul bolsa konsept túsiniǵi menen baylanıslı bir qatar máselelerdik órip shıǵıwdı talap etedi. Keyingi jıllarda konsept ataması til bilimi tarawlarında tez tez tákırarlanıwına hámde ayırım lingvistikalıq birliklerdiń konsept sipatında izertlew alıp barıp atırǵan ilimpazlar kóp ekenligine g wwa bomaqtamız. B w l túsiniń folologiya baǵdarlarında kóp qollanılp kelmekte. Konsepttiń eń tiykarǵı belgisi- bul leksemalar bolıp olardı úyrenilip atırǵan konsepttiń negizi, tıp tiykarǵı mánisi óz sáwleleniwiniń tabadı.

Qaraqalpaq tili túsindirme sózliginde er sóziniń mánislerin qarap ótetúǵin bolsaq. Er sóziniń birinshi mánisi bay kiyew, jubay, qostar, mánisin anlatadı. Awız eki sóylewde erge berdi. ( turmisqa berdi, wzatti degen mánislerde qollanıladı, erge tiydi ( turmisqa shıqtı). Erdiń ekinshi atlıq mánisi sonadayaq batır, Azamat, ǵayratlı xalıq wshin xızmet etetin adam mánisinde berilgen

«Erkek er sóziniń etimologiyalıq mánisi áyyeimgi dawirlerden , yaǵniy sh wmerlik dáwirde baslanadı. «Ayyemgi sh wmer tilinde ER /IR yor «Membr wm virile», «erkek» eski túrk tilinde er. «1) erkek; 2) kiyew, j w bay; 3) kiyew, qaharman batır»», tuva tilinde эр «1) erkek; 2) erkek jinslı, altay tili. er «1) kiyew; erkek 2) batır, er jurek», xakas. Ir «1) erkek; 2) kiyew», shuvash. ar «erkek, kiyew», mongol. er «1) kiyew; erkek; 2) erkek jinslı».

Hárqanday konsepttiń, sol qatarı «er adam » konseptiniń mánisi eń dáslep mifologiyalıq hám folklorlıq tekstlerde kórinedi. Sebebi, insanın dúniya haqqındaǵı birinshi túsinińleri mifologiyalıq shıǵarmalarda, túrli xalıq awızeki dóretpelerde óz sáwleleniwiniń tapqan.

Folklorlıq tekstlerde “er adam” konseptine baylanıslı hár qiyli sózler usharasadı.

*Er jigitin júregi,  
Arıslanǵa teń keler.  
Qorıqqan jigit belgisi,  
Sózi s w wıq bos keler.  
Jigit bolsań bir sóyle,  
Shayma bolma tutanaq.  
Er jigitlikke miyasar,  
T wraqlılıq, ziyreklik.  
Er jigit el ushın t w wadı,  
Eli ushın óledi.  
Erliktiń bolar eń zori,*

Qaraqalpaq tilinde er sózine mániles er jigit, er azamat, azamat sózleri de jumsaladı. Er jigit hám er azamat sózleri derlik birdey máni anlatadı. Mısalı, Al azamat sózi eki túrli mániste qollanıladı: 1. Kamalǵa kelgener adam; 2. Adamgershiligi bar, sana- sezimli xurmetli adam. Xalıq arasında qollanılatúǵın «Azamat erdiń belgisi, az ǵana sóylep kóp tuńlar, arǵımaq attın belgisi, az ǵana otlap kóp juwsar» danalıq sózide joqarıdaǵı danalıq sózi de joqarıdaǵı mánini tastıyqlaydı.

Qaraqalpaq tilinde erkek sózi úsh túrli mániste jumsaladı: 1) er jinslı adam, kisi 2) kiyew, bay, jubay, qostar, juptı; 3) Xaywanlardıń, janlı janiwarlardıń, janlı janiwarlardın hám janliklerdiń t wqim shashat wǵın er jinslıları.

Inglis tilinde bolsa “man” sózi bir neshe mánislerde keledi.1) ersek er adam 2) kiyew 3) janiwarlardín er jinsı wákili

Erkek sózi kóbirek sóylew tiline tån bolıp, ol ádebiy tilde siyrek ushırasadı. Sebebi, erkek sózi qaraqalpaq tilinde biraz qopal hám wnamsız xarakterge iye. Folklor tekstlerinde “era adam” konseptiniń qollanıwın stilistikalıq analizlew nátiyjelerin sonı kórsetedi. Folklor tekstlerinde kóbinese er, er jigit sózleri ónimli qollanılgan, al erkek sózi siyrek ushırasadı.

“Qaraqalpaq awızeki sóylew tilinde erkek adamdı kisi dep aytiw jiyi usharasadı. Sonıń menen erkek sózi er sózine salıstırǵanda t wrpayıraq qollanıladı, sonlıqtan er sózi kobirek qollanıladı” Mälesen, *Er jigittiń* basında, Túrli-túrli sawda bar. [8;242]

Joqarı atap ótkenimizdey, era dam konseptiniń mánisin anıqlawda folklorlıq tekst jetekshi roldi atqaradı. Dástanlarda, erteklerde, naqıl maqaqal tekstlerinde er adam obrazı “batırlar” dep jırlanadı. Sebebi ata-babalarımız barlıq waqıtta eldi jawdan qorǵaytın, xalıq basshı bolatúǵın hám basqada wnamlı qásiyetlerdi jámlegen “batır” arqalı árman etkenligin kóriwge boladı. Solay etip xalıq túsinińinde batır bul márt adam bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde batırǵa tómendegishe anıqlama berilgen: 1. Er júrekli, kúshli, qaysar, batıl, qorqpayt wǵın, qaxarman; 2. Eldiń jawına, dushpanǵa qarsı gúresken dastanlardıń, eposlardıń geroyı, qaxarmanı; 3. Watan wshın janın ayamawshı, watanın súyiwshi; 4. Dushpandı hám jawdı jeńip, xalıqtı, eldialǵa qaray wmtıldırıp izine ertip júriwshı, basshı, aqıllı asdam; 5. Jumıstaǵı qaxarmanlıǵı, jigeri, ğayratı, kúshi. Demek batır sózi de era dam mánisin anlatıwshı birliklerdiń biri.

Alp sózi áyemgi turkiy xalıqlarda eki lashker ortaqsında wrıs baslanbastan aldın jekpe jek alısıwda qatnasıwshı jawınger. 2. *Folkorda Qaraqalpaq xalıq* dástanlarında ğayri tabiiy kúsh quwatı, martlıǵı, daw júrekligi menen arjıralıp turatúǵın qaxarman. 3. Daw kushli tań qalarlıq.

Házirgi ádebiy tilde batır ham alp diaxroniyalıq konseptleri er adam mánisinde jumsalmaǵanı menen, mifologiyalıq hám folklorlıq tekstlerde, sonıń menen birge xalıqtıń sanasında ideal er adam sıpatında saqlanıp qalǵan. Ol daw, kúshli, qúdiret, tań qalarlıq, siyaqlı daw k wshli, qúdiret

Shal- sózi 1. Ğarrı. Bul sóz ğarrı sózine sinonim bolıp tabıladı. [1;500]

Ozbek tilinde chol, al qazaq tilinde shal sózleri menen keledi.

Elenip alǵan *shalımdı*,

Eshki tewip óltiredi.

Hárkimniń bir dárti bar,

Gosh jigit – yoshlı jigit, mart jigit. [2;49bet] Árebi atlı

Misalı; Shidamaspan dos hám dushpan sózine temir tonlı ğosh jigit. B wl misalda jigittin mártligin tãriplengen. [5;9]

Sóz aytpasın ğosh jigittiń isine [7;526]

Bir **ğosh jigit** kórdim Rustem sıpatlı

Kózime kórindi arıslan aybatlı [4;222bet]

Er adam» konseptine kiretuǵın eń dáslep **jigit** sózi ayrıqsha kózge taslanadı. Ol jas er adam, sonday-aq, qızdıń bolajaq kúyewi mánilein anlatadı. Jigitlik er adamniń kúsh-q wwatqa tolǵan, boyjetken, jaslıq dáwiri sanaladı. Onıń dógereginde jas jigit, kúyew jigit birlikleri de oǵan mániles túrde qollanıladı.

Elińızge kelip berdiń ullı boy

Qız-**jigitler** toy toyladı jazıp boy [5;62]

Kóp xoshirey ,barna bir yaxshi jigit eken. [6;62bet]

Kúyew sózi de er adam konseptiniń bir kórinisi bolıp, onıń mánisin qız ayttırw, qalıń mal sıyaqlı freymlik tarmaqlar tolıqtıradı. Bunı qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde berilgen anıqlamadan da kóriwimizge boladı: 1. Hayaldıń, qatınıń bayı, eri, qostarı, jubayı, juptısı; 2. Turmısqa shıǵıp ketken qızdıń bayı, eri, qostarı, jubayı; 3. Erjetken qızdı ayttırw keletuǵın úylenbegen jas jigit.

Kúyew sózine sinonim retinde bay sózi de jumsaladı. Ol er, kúyew, jubay, joldas, juptı mánilerin anlatadı. Máselen,

Kúyew sózi ádebiy tilge tán bolıp, mádeniyatlı, sıpayı túrde hayal adamnıń ómirlik joldası haqqında ayılǵanda qollanıladı. Bay sózi awızeki sóylew tiline tán bolıp, ol unamsız ottenokke iye, biraz qopal, turpayı túrde esitiledi.

Al, ele úylenbegen er adamǵa qarata boydaq sózi qollanıladı. Ol qaraqalpaq tilinde 1. Úylenbegen adam, jalǵız baslı adam, bası bos adam; 2. Qoydıń toqlıdan úlkeni, isek hám serke, qısır mal mánilerin ańlatadı.

Demek, joqarıda atap ótkenimizdey, er adam qaraqalpaq tilinde er, er jigit, er azamat, azamat, sonday aq batır, alp túrinde ataladı. Al ol jaslıq waqtında jigit, úylenbegen bolsa boydaq dep, úylenip, turmıs qurǵannan keyin bolsa kúyew, bay dep ataladı. Perzentli bolǵannan keyin bolsa áke degen ataqqa iye boladı. Qaraqalpaq tilinde úylenip, perzentli bolǵan er adam áke, aǵa, ata syaqlı birneshe sózler menen ataladı. Degen menen, olardıń hárbiri mánilik ózgesheliklerine iye bolıp, ol kontekstte belgili boladı.

#### **Ádebiyatlar**

1. Qaraqalpaqsha túsindirme sózlik II-tom,1984, Nókis 287bet
2. Qaraqalpaqsha túsindirme sózlik III-tom,1984, Nókis 367bet
3. Qaraqalpaqsha túsindirme sózlik IV-tom,1992, Nókis 629bet,
4. Qaraqalpaq folklori Er Ziywar dastanı.27-tom,2018, Nókis 63 bet
5. Qaraqalpaq folklori Bozuǵlan 17-tom,Nókis,2018 222bet
6. Qaraqalpaq folklori Er shora dástanı,2018,Nókis62bet
7. Qaraqalpaq folklori,Qanshaym dastanı 26 tom,Nókis, 526,bet
8. Qaraqalpaq folklori Naqıl maqallar 22-tom, 2018,Nókis